

AZƏRBAYCAN VƏ ƏRƏB DİLLƏRİNDƏ FELİ SİFƏTLƏRİN ADVERBİALLAŞMASI

Lalə Əliquliyeva

Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan
Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: aliquliyeva@bk.ru

Xülasə. Çoxşaxəli diapazona malik olan feli sifətlər adverbiallaşaraq cümlədə zərflik vəzivəsini də icra edə bilirlər. Azərbaycan dilində adverbiallaşma prosesi müəyyən qoşmalar və zaman mənalı sözlər qəbul edərək baş verir ki, bu xüsusiyyət onları feli bağlamalara yaxınlaşdırır. Ərəb dilində feli bağlamaların xüsusi bir forması olmadığından onun zərflik olmaq üzrə sintaktik funksiyalarını feillər və feli sifətlər icra edir. Sintaktik struktur baxımından müxtəlif cümlə üzvlənməsi sisteminə malik olduğundan Azərbaycan və ərəb dillərində zərfliklərin cümlədəki yeri də fərqlidir. Ərəb dilində adverbiallaşma prosesi zərflərlə münasibətdə də baş verir. Belə ki, eynilə feli bağlamalar kimi cümlədə zərflik vəzifəsini icra edən zərflər ərəb dilinə fel, məsdər və feli sifətlərlə təmsil olunurlar və əsasən düzəltmə zərflər mövqeyində dururlar.

Açar sözlər: feli sifətlər, feli bağlamalar, zərf, zərflik, spesifik xüsusiyyətlər.

ADVERBIALIZATION OF PARTICIPLES IN ARABIC AND AZERBAIJANI LANGUAGES

Laleh Aliguliyeva

*Azerbaijan University of Languages,
Azerbaijan University, Baku, Azerbaijan*

Abstract. Adverbializing, the participles that have multiple range, play the function of adverbial modifier in a sentence. In Azerbaijani, adverbialization process occurs, when certain postpositions and words expressing tense are used, and this feature brings them nearer to linking verbs. As linking verbs have no specific form in Arabic, verbs and participles play the function of the adverbial modifier. As having the system of different members of the sentence in terms of syntactic structure, the place of adverbial modifiers varies in Arabic and Azerbaijani. In Arabic, adverbialization process occurs in respect of adverbs. Thus, like participles, adverbs, playing the function of adverbial modifier in the sentences, are represented in Arabic as verb, infinitive, and participle and mainly can be in the position of derivative adverbs.

Keywords: participles, linking verbs, adverb, adverbial modifier, specific feature.

АДВЕРБИАЛИЗАЦИЯ ПРИЧАСТИЙ В АРАБСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

Лала Аликулиева

*Азербайджанский Университет Языков,
Университет Азербайджан, Баку, Азербайджан*

Резюме. Причастия, обладающие многоаспектным диапазоном адвербиализуясь, могут выступать также в роли обстоятельства. В азербайджанском языке процесс адвербиализации происходит, когда способность принимать определенные предлоги и слова с временным значением сближает их с деепричастиями. Из-за отсутствия в арабском языке определенной формы деепричастий их синтаксическую функцию обстоятельства выполняют глаголы и причастия. С позиции синтаксической структуры в азербайджанском и арабском языках, обладающих различной системой членения предложения, также различно место обстоятельства в предложении. В арабском языке процесс адвербиализации происходит и в отношении обстоятельств. Так, наречия, как и причастия, выполняющие роль обстоятельства в предложении в арабском языке представлены глаголом, инфинитивом и причастиями и в основном стоят в позиции составного наречия.

Ключевые слова: причастие, деепричастие, наречие, обстоятельство, специфические особенности.

1. Giriş

Cümlənin leksik semantikasi sözlərin lüğəvi mənalari əsasında yaranir. Obyektiv aləmin hadisələri arasındakı real əlaqələr məhz onların vasitəsilə ifadə olunur. Odur ki, bu hadisələrin orijinal ifadəsinə nail olmaq üçün cümləni təşkil edən üzvlərin struktur-semantik xüsusiyyətlərini öyrənmək lazımdır. Leksik-qrammatik mənalariına və sintaktik roluna əsasən seçilmiş söz qruplarından ibarət nitq hissələri cümlə üzvləri vəzifəsində çıxış edərkən həm öz funksiyalarını, həm də əlavə funksiyaları icra edirlər. Əsas sintaktik vəzifəni dəyişdikdə nitq hissələrini təşkil edən sözlərin də təbiətində semantik dəyişikliklər yaranir. Məsələn, cümlə üzvü kimi əsas funksiyası mübtəda, tamamlıq olan isim atributlaşaraq təyin vəzifəsini də icra edə bilir, əsas etibarilə cümlədə təyin vəzifəsini icra edən sifət və feli sifətlər isə substantivləşərkən mübtəda, tamamlıq, xəbər, adverbiallaşarkən isə zərfliklərin funksiyalarını da icra edirlər. Bu baxımdan feli sifətlər daha məhsuldardır.

Özünün ikili xüsusiyyəti sayəsində feli sifətlər dilin sintaktik quruluşu nöqtəyi nəzərindən həddən artıq müttəhərrik bir formadır. “Demək olar ki, heç bir başqa nitq hissəsi bu qədər müttəlif sintaktik funksiyalar həyata keçirə bilmir. Bu müttəlifliklər isə öz növbəsində cümlə quruluşunu və onun təkamülünü müəyyənləşdirən əsas qrammatik kateqoriyalar sistemi ilə bağlıdır” [5, s. 37].

2. Feli sifətlərin adverbiallaşması və feli bağlamalar

Çoxşaxəli diapazona malik olan feli sifətlər adverbiallaşaraq cümlədə zərflik vəzifəsini də icra edə bilirlər. Cümlənin ikinci dərəcəli üzvlərindən biri olan zərflik struktur-semantik komponentlərdən biri kimi müəyyən spessifik xüsusiyyətlərə malikdir; “...daha çox zərfl, feli bağlama, feli bağlama tərkibləri, ismin məkani halları, qoşmalı feli sifət və məsdərlərlə ifadə olunur; cümlədə yeri sərbəstdir; aktuallaşma zamanı daha çox cümlənin sonunda işlənir” [2, s.135]. Adverbiallaşmış feli sifətlər cümlədə zərflikləri təmsil edərkən müttəlif ifadə vasitələrinə malik olurlar. Azərbaycan dilində adverbiallaşma prosesi müəyyən qoşmalar və zaman mənalı sözlər qəbul edərək baş verir ki, bu xüsusiyyət onları feli bağlamalara yaxınlaşdırır. Məsələn:

Ağzını açan kimi hamı onun səsinə hay verdi; möcüzə baş vermiş kimi oğlan bir an quruyub qaldı; qatar gələnə qədər vaxt qazanıb bir az da düşündü; Onu qarşımda gördüyüm zaman çox təəccübləndim; İlk dəfə məzuniyyətə getdiyi vaxt anası onu üçün çox darıxmışdı; və s.

Verilmiş misallarda feli sifətlər qoşmalarla birlikdə işlənərək tərz və zaman mənasını verirlər. “Faktlar göstərir ki, bunlar tədricən qoşmaları itirərək feli bağlamaya çevrilə bilər. Hazırkı halda bunlar substantivləşərək adlıq, yönlük və çıxışlıq hallarda olan feli sifətdən və qoşmadan ibarətdir və funksiya etibarilə zaman və tərz zərfliyi vəzifəsində işlənirlər” [3, s.290].

Etimoloji cəhətdən feli sifətlərlə yerlik hal şəkilçisinin birlikdə işlənməsi ilə yaranan “ – dıqda²” şəkilçili feli bağlamalar da işin başlanma anını göstərən zaman zərfliyi vəzifəsində işlənir. Məsələn:

Əhməd qardaşını gördükdə çox sevindi. Müəllim sinfə daxil olduqda hamı ayağa qalxdı; və s.

Digər şəkilçilərdən fərqli olaraq “– dıq” feli sifət şəkilçisi müstəqil şəkildə işlənə bilmir. O ya mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul edərək feli sifət olur, ya da yerlik hal şəkilçisi ilə birlikdə feli başlama olur. “Feli bağlama istilahı şəkilçilərin sintaktik rolundan alınmış bir istilahdır” [1, s.244]. Məsələn, gördükdə, bildikdə və s. “ –dıq” şəkilçili feli sifətlər substantivləşərək yerlik hal şəkilçilərini qəbul edir və sonra qoşması ilə birlikdə cümlədə əsasən zaman zərfliyi vəzifəsini icra edir.

Eyni vəziyyət “-anda²” şəkilçisi üçün də keçərlidir. Etimoloji cəhətdən “-an” feli sifət şəkilçisi ilə yerlik hal şəkilçisindən ibarət olan bu şəkilçi ilə yaranmış feli bağlamalar cümlədə zaman zərfliyi vəzifəsində işlənir. Bu şəkilçilər vasitəsilə zaman, hal-vəziyyət, bəzən də eyni cümlədə həm zaman, həm də hal-vəziyyət məzmunu ifadə olunur. Məsələn:

Qulam dayının bu cavabını eşidəndə o özündən çıxdı.

Bu feli bağlamalar da zaman və şəxs şəkilçiləri qəbul etmirlər. Burada şəxs və zaman əsas felin şəxs və zamanından asılı olur. Məsələn:

Mən gələndə səninlə görüşəcəm; O gələndə mənimlə görüşmüşdü; və s.

Misallardan görüldüyü kimi “gələndə” feli bağlaması “görüşmək” felinin şəxs və zamanından asılı olaraq birinci və üçüncü şəxsin gələcək və keçmiş zamanı ifadə edir.

“-an” feli sifət şəkilçisi çıxışlıq hal şəkilçisi ilə də işlənə bilər. həm qoşmalı, həm də qoşmasız variantda işlənən bu ifadə əsas feldəki işin başlanma zamanını bildirən zərflilik vəzifəsini icra edir. Məsələn:

Bakıya gələndən bir dəfə də olsun bizə baş çəkməyib. ← Hamı oturandan sonra ev sahibi söhbəti açdı.

Feli bağlamalar qoşma ilə işlənə bilmədiklərindən burada qoşmasız variant feli bağlamalar, qoşmalı variant isə feli sifət hesab olunur. Azərbaycan dilində “feli sifət+qoşma” modelli ifadələr ərəb dilində sintaktik üsulla – zaman budaq cümləsi şəklində (, ...عندما سمع) , ...عندما شاهد (حينما شاهد) verilir. Haqqında danışdığımız budaq cümlənin bu növü zərflilik budaq cümlələrinə aiddir.

Ərəb dilində zaman budaq cümləsi çox vaxt baş cümlədən əvvəl gələrək, onunla nisbətən çox işlənən zaman mənalı bağlayıcılardan biri ilə əlaqələndirilir:

بعد ما , ...عندما - əvvəl ki, ...; قبل ما , قبل أن - dıqda²; لما , عندما , بينما , حينما – o zaman ki, ..., o vaxt ki, ..., -dıqda²; منذ أن – etibarən ki, ... Məsələn:

عندما ظهرتِ الشَّمْسُ من بين سحابتين كبيرتين¹ سوداوين كنتُ أمراً أمام تلك الحديقة.

Günəş iki qara buludun arasından görünəndə mən həmin hənim bağçanın qarşısından keçirdim. (hərən: o vaxt ki, göründü günəş iki qara buludun arasından keçirdim hənim bağçanın qarşısından.)

قبل أن وصلت إلى الجامعة قابلت صديقتي.

Universitetə çatmazdan əvvəl dostumla qarşılaşdım. (hərən: o vaxtdan əvvəl ki, universitetə çatdım qarşılaşdım dostumla.)

بعد أن شرح لنا الضيف العربي الموضوع بدأ حديثه الشيق عن نشاط الخليفة عبدالرحمن الناصر.

Ərəb qonağı mövzunu bizə şərh etdikdən sonra Xəlifə Əbdu-r-Rəhmanın fəaliyyəti haqqında maraqlı söhbətinə başladı. (hərən: hə vaxtdan sonra ki, ərəb qonağı bizə şərh etdi mövzunu başladı öz maraqlı söhbətinə Xəlifə Əbdu-r-Rəhmanın fəaliyyəti haqqında.)

منذ أن وصلت باكو شاهدت عدة افلام.

Bakıya gələndən bəri bir neçə film görmüşəm. (hərən: o vaxtdan etibarən ki, gəldim Bakıya, gördüm bir neçə film.)

Ərəb dilində feli bağlamaların xüsusi bir forması olmadığından onun zərflik olmaq üzrə sintaktik funksiyalarını feillər və feli sifətlər icra edir. Məsələn:

و أطرق حسن أغا حيناً ثم هب مُهْرُولا إلى فناء الدار فمعه القعب الفارغ.

Həsən ağa bir az susdu, sonra boşalmış qabla evin həyatına qaçaraq coşdu.

جلستُ على أقرب مقعدٍ مُعرَّضاً وجهي للشمس.

Üzümü günəşə tutub (sərən, günə verən) ən yaxın oturmaqda oturdum.

قال له الدخوار ضاحكا:

Daxvar ona gülərək (gülən) dedi:

و حان وقت الانصراف عندما انتصف الليل. و نهضالدُّخوار قائلاً أبي العلاء عليّ:

Gecə yarısı olduqda getmə vaxtı gəldi və Daxvar əbi –l- aləyə deyib (deyən) qalxdı:

عادت تربت بيدها المُرتَّعة على الكلب الذي وضع رأسه في حجرها مُستسلماً، ثم قالت مُنهمكة في الحديث إلى

الكلب..

Əsən əlləri ilə başını təslim olmuş halda onun dizləri üzərinə qoymuş iti sığallamaqda davam etdi, sonra itin söhbətinə dalaraq (yüklənən, dərinləşən) dedi:

تطلَّعتُ إليها مُبتسماً ...

Gülümsəyərək (gülümsəyən) şəhvətlə ona baxdım.

ثم تركته و استدرت و رحمت أمشي مبتعدا عنه بسرعة.

Sonra onu tərək etdim, döndüm və ondan sürətlə uzaqlaşaraq (uzaqlaşan) getməyə başladım.

Verilmiş nümunələrdə “qaçaraq,” tutub (sərən, günə verən), “gülərək (gülən),” “deyərək (deyən),” dalaraq (yüklənən, dərinləşən), “Gülümsəyərək (gülümsəyən),” “uzaqlaşaraq (uzaqlaşan)” qeyri müəyyən təsirlik hal feli sifətləri ilə ifadə olunmuş tərzihərəkət zərfləri Azərbaycan dilinə “-ib⁴” “-araq, -ərəq” şəkilçiləri ilə düzələn feli bağlama şəklində tərcümə olunmuşdur. Bu şəkilçilərlə düzələn feli bağlamaların ifadə etdiyi iş, hal, hərəkət şəxslili feldəki iş və hərəkətdən əvvəl baş verdiyini göstərir. Sintaktik struktur baxımından müxtəlif cümlə üzvlənməsi sisteminə malik olduğundan Azərbaycan və ərəb

dillərində zərfliklərin cümlədəki yeri də fərqlidir. Belə ki, Azərbaycan dilində zərflik aid olduğu feldən əvvəl gəldiyi halda ərəb dilində bu cümlə üzvü əsas feldən sonra gəlir. “-ib⁴” şəkilçiləri ilə düzələn feli bağlamalar sadə cümlənin əsasən təzi-hərəkət, səbəb, bəzən də zaman zərfliyi kimi çıxış edir. “-araq şəkilçili feli bağlamalar aid olduğu feildəki işin, hərəkətin nə təzədə, hansı vəziyyətdə, necə icra olunduğunu bildirir və cümlədə əksərən təz zərfliyi vəzifəsində işləyir” [3, s. 298].

3. Feli sifətlərin adverbiallaşması və zərflər

Ərəb dilində adverbiallaşma prosesi zərflərlə münasibətdə də baş verir. Belə ki, eynilə feli bağlamalar kimi cümlədə zərflik vəzifəsini icra edən zərflər ərəb dilinə fel, məsdər və feli sifətlərlə təmsil olunurlar və əsasən düzəltmə zərflər mövqeyində dururlar.

Əsas nitq hissələrindən biri olan zərf istər leksik-qrammatik mənalarına, morfoloji əlamətlərinə, istərsə də sintaktik vəzifəsinə görə fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Lakin zərflərin leksik mənə baxımından digər nitq hissələri ilə olan yaxınlığı onun sərhədlərinin dəqiqləşdirilməsində müəyyən təzadlar yaratmışdır. Bu hal zərflərin çoxşaxəli olmasından və leksik mənasına görə digər nitq hissələri ilə ortaqlıq təşkil etməsindən qaynaqlanır. Sintaktik mövqeyindən asılı olaraq bir sıra nitq hissələri cümlədə eyni zamanda zərflik vəzifəsini də icra edə bilər.

Qrandenin də qeyd etdiyi kimi ərəb dilində məlum növ feli sifətlər qeyri müəyyənlikdə təsirlik halda işlənərək hərəkətin təzini və halını da bildirmə imkanına malik olur. Bu zaman o həm obyektə, həm də subyektə yönələ bilər [6, s. 336]. Məsələn:

رماها على الأرض حانقا و صاح بالخادم:

Onu qəzəblə (qəzəblənən) yerə atdı və xidmətçiyə qışqırdı:

و أخرجت أم لطيف من تحت خمارها فطيرتَيْنِ شهيرتَيْنِ و قدّمتهما إليه فنظر إليها مسترئيبا و قال:

Ummul-lətif örtüyünün altından məşhur fətirlərindən iki ədəd çıxardıb ona uzatdı, o isə ona şübhə(şübhədən) ilə baxdı və dedi:

و تناولهما حسن أغا و لم يتكلم و جلس مترئيباً على الأرض أمام قعب اللين...

Həsən ağa onları yedi, danışmadı, yerdə süd qabının qarşısında bardaş qurub (ayaqlarını çarpazlayaraq oturan) oturdu.

وراحت تَهْزُ رأسها مُتَعَجِّبَةً ثم قالت:

Başını təəccüblə (təəccüb edən) əsdirməyə başladı və dedi:

لقيتُه في الشارع باكيا.

Onu küçədə ağlarkən gördüm.

Verilmiş cümlələrdə “qəzəblə (qəzəblənən)”, “şübhə(şübhədən) ilə”, “təəccüblə (təəccüb edən)”, “ağlarkən” təzi-hərəkət zərflikləri isimlərin sonuna “-la²” və “ilə” qoşması arıtılmaqla düzələn təzi hərəkət zərfləridir. Ərəb dilində isə eyni təzi-hərəkət zərfləri qeyri müəyyənlikdə və əlamət olaraq təsirlik halla üst-üstə düşən zərfdüzəldici halda olan isimləşmiş feli sifətlərlə ifadə olunaraq hərəkətin təzini, vəziyyətini və halını bildirmişdir.

“Zərfdüzəldici təsirlik hal bu və ya digər qrammatik amilin idarəsindən irəli gəlməyib, zərflərin qrammatik təbiətinə xas bir xüsusiyyət kimi təzahür edir. Məhz buna görə də zərf əmələ gətirən təsirlik hala zərfdüzəldici (adverbial) ad halı vermişlər” [4, s. 66].

V.E. Şaqal öz dərslərində təsirlik halda olan feli sifətləri hərəkətin tərzini bildirən zərflərlərin ifadə vasitələrindən biri kimi verərək onların cümlənin mübtədası ilə cinsə və kəmiyyətə görə uzlaşdığını qeyd edir:

خرجوا من البيت متوجهين إلى وسط المدينة. – *Onlar şəhərin ortasına doğru yönələrək (yönəlmələr) evdən çıxdılar* [7, s. 239]

“Nəhvu –l-vadih” və “nəhvu-l –vafi” əsərində də qeyri müəyyənlikdə, təsirlik halda olan feli sifətlər hal zərflərlərinin göstərilmiş növləri sırasında qeyd olunmuşdur [8, s.103;9, s.363].

Feli sifətlər cümlə daxilində zaman zərfliyi vəzifəsini də icra edir. Məsələn:

توقفت متأخرا هذا الصباح، و فتحت نصف عين على شعاع الشمس الذي يداعب وسادتي ..
Bu səhər gec (keçikən) oyandım və yastığımla oynayan günəş şüalarına gözümlü yarım açdım.

Ərəb dilində feli sifətlər leksik- semantik anlamda tamamilə isimləşərək yer zərfliyi vəzifəsini də icra edirlər. Yer zərfliyi kimi çıxış edən feli sifətlər bir qayda olaraq Azərbaycan dilinin hal şəkilçilərini əvəz edən müvafiq ön qoşmalarla işlənirlər. Məsələn:

- معك حقٌ يا سيدي. الطبيب في المستشفى قال ذلك أيضا.
- Ağsa, sən haqlısan. Xəstəxanadakı həkim də onu dedi.

Nəticə. Göründüyü kimi cümlədə təsirlik halda olaraq zərflik funksiyasını icra edən feli sifətlər Azərbaycan dilinə sintaktik cəhətdən tərz-i-hərəkət, zaman, hal zərfləkləri və morfoloji statusu baxımından isə feli sifət, zərf və feli bağlama kimi tərcümə olunur. Odur ki, hər bir dilin öz quruluşu, qrammatik imkanları özünəməxsus ifadə imkanları vardır və hər bir dilə bilavasitə onun məhz spesifikasiyası baxımından yanaşılmalıdır.

İstər Azərbaycan, istərsə də ərəb dillərində feli sifət formalarının sintaktik stukturlardakı bütün mümkün mövqeləri nəzərdən keçirilsə belə qənaətə gəlmək olar ki, onlar üzvlərinin daxili qanunlar sisteminə tabe olan bir kompleks təşkil edirlər.

Ədəbiyyat

1. Hüseynzadə M.H., (1973), Müasir Azərbaycan dili, Morfologiya, Bakı.
2. Kazımov Q.Ş., (2004), Müasir Azərbaycan dili, Sintaksis, Bakı.
3. Kazımov Q.Ş., (2010), Müasir Azərbaycan dili, Morfologiya, Elm və Təhsil, Bakı.
4. Məmmədov Ə.Ə., (1971), Ərəb dili, Maarif nəşriyyatı, Bakı.
5. Винаградов В.В., (1972), Русский язык, Грамматическое учение о слове, Москва, Высшая школа, 614 с.
6. Гранде Б.М., (2001), Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении «восточная литература», Москва.
7. Шагаль Б.Э., Мерекин М.Н., Забиров Ф.С., (1983), Учебник арабского языка, Воениздат.

8. Mustapha Amin and Ali al-Jaram, The grammar of the Arabic language for the primary stage Dar Maaref , Part III, 1119 Corniche El Nil, Cairo. (Ərəb dilində)
9. Abbas Hassan, The second part. Dar El Maaref, Egypt, 19649 (Ərəb dilində).